IJTIMOIY INTELLEKT TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI

Erkinova Halima
Xorazm viloyati, Urganch shahri

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ijtimoiy intellekt tushunchasining nazariy asoslari, uning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va zamonaviy psixologiya hamda pedagogikadagi o'rni ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy intellektning asosiy tarkibiy qismlari, turli olimlarning qarashlarini o'zaro taqqoslash va ushbu tushunchaning ilmiy tadqiqotlardagi ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada E.Torndayk, G.Olport, D.Gilford, X.Gardner va boshqa olimlarning konsepsiyalari hamda zamonaviy tadqiqotlar natijalaridan foydalanilgan.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy intellekt, sotsial kompetentlik, empatiya, shaxslararo munosabatlar, kognitiv qobiliyat, hissiy intellekt.*

Kirish

Ijtimoiy intellekt – bu insonning boshqa odamlar bilan muvaffaqiyatli muloqot qilish, ularning xatti-harakatlarini tushunish va munosabatlarni boshqarish qobiliyatini ifodalovchi psixologik tushunchadir. Bu tushuncha birinchi marta 1920-yilda amerikalik psixolog Edvard Torndayk tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u ijtimoiy intellektni "erkaklar, ayollar va bolalarni boshqarish qobiliyati va ularni insoniy munosabatlarda dono harakatlar qilishga undash qobiliyati" deb ta'riflagan.[1]

Zamonaviy jamiyatda insonning kasbiy va shaxsiy hayotida muvaffaqiyatga erishishi ko'p jihatdan uning ijtimoiy intellekt darajasiga bog'liq. Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan bugungi kunda ijtimoiy intellekt yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki real hayotdagi munosabatlar va virtual kommunikatsiya ko'nikmalariga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi – ijtimoiy intellekt tushunchasining nazariy asoslarini o'rganish, uning rivojlanish tarixini kuzatish hamda zamonaviy psixologiyada ushbu fenomenni o'rganishning ilmiy yo'nalishlari va metodologik yondashuvlarini tahlil qilishdan iborat.

Ijtimoiy intellekt tushunchasining kelib chiqishi va rivojlanishi

Ijtimoiy intellekt kontseptsiyasini tadqiq etishda XX asrning boshlaridan boshlab turli psixologik maktablar o'z hissasini qo'shib kelgan. Torndayk o'zining asarida uchta intellekt turini ajratib ko'rsatgan: abstrakt intellekt (g'oyalar va belgilar bilan ishlash), mexanik intellekt (konkret ob'ektlar bilan ishlash) va ijtimoiy intellekt (odamlarni tushunish va ularga ta'sir qilish). Ushbu klassifikatsiya keyingi ko'plab tadqiqotlar uchun asos bo'ldi.[2]

1937-yilda psixolog Gordon Olport ijtimoiy intellektni odamlarni kuzatish va to'g'ri tushunish qobiliyati sifatida ta'rifladi va uni o'lchashning qiyinligi haqida birinchilardan bo'lib yozdi. Uning fikricha, ijtimoiy intellekt oddiy ijtimoiy muloqot ko'nikmalaridan farqli o'laroq, chuqur psixologik tushunishni o'z ichiga oladi.

1960-yillarda Joy Paul Gilford o'zining intellekt strukturasi modelida ijtimoiy intellektni alohida omil sifatida ajratib ko'rsatdi. U 120 ga yaqin intellektual qobiliyatni tahlil qilib, ijtimoiy tarkibni aloqa va xulq-atvorni tushunishga oid maxsus faktorlar majmuasi sifatida

izohladi. Gilfordning ushbu ishi ijtimoiy intellektni empirik yo'l bilan o'lchashga uringan birinchi jiddiy urinishlardan biri bo'ldi.[3]

XX asrning 80-yillarida Robert Sternberg uch komponentli intellekt nazariyasini taklif etdi, unda analitik, ijodiy va amaliy (kontekstual) intellekt turlari ajratildi. Amaliy intellekt, Sternbergning so'zlariga ko'ra, kundalik muammolarni hal qilish va ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatini o'z ichiga oladi va shu jihatdan ijtimoiy intellektga yaqin keladi.

Ko'p sohali intellekt nazariyasi va ijtimoiy intellekt

1983-yilda Garvard universiteti professori Xovard Gardner o'zining «Intellektning freymi» (Frames of Mind) kitobida ko'p sohali intellekt nazariyasini (Multiple Intelligences Theory) taqdim etdi. Gardner an'anaviy IQ o'lchovi insoning barcha intellektual qobiliyatlarini qamrab ololmaydi deb hisobladi va intellektning 7 turini (keyinchalik 9 ga kengaytirilgan) aniqladi.[4]

Gardner nazariyasida shaxslararo intellekt (interpersonal intelligence) va shaxs ichki intellekti (intrapersonal intelligence) ijtimoiy intellektning ikkita asosiy tarkibiy qismi sifatida ko'rsatildi. Shaxslararo intellekt boshqa odamlarning his-tuyg'ularini, niyatlarini, motivlarini va xohish-istaklarini anglash qobiliyatini bildiradi. Shaxs ichki intellekti esa o'z-o'zini anglash, o'z his-tuyg'ularini boshqarish va o'z xatti-harakatlarini idora qilish qobiliyatidir.

Gardner nazariyasi ta'lim amaliyotiga keng tatbiq etildi va maktablarda o'qitishning individuallashtirilgan yondashuvlarini rivojlantirishga turtki bo'ldi. Bu nazariya, shuningdek, ijtimoiy intellektni umumiy intellektdan mustaqil hodisa sifatida o'rganishga yangi impuls berdi.

Hissiy intellekt va ijtimoiy intellekt o'rtasidagi bog'liqlik

1990-yilda Piter Salovey va Jek Mayer "hissiy intellekt" (emotional intelligence) tushunchasini ilmiy muomalaga kiritdilar va uni to'rtta komponentdan iborat model sifatida tasvirladilar: his-tuyg'ularni idrok etish, his-tuyg'ularni tafakkur faoliyatida qo'llash, his-tuyg'ularni tushunish va his-tuyg'ularni boshqarish.[5]

1995-yilda Daniel Goulman o'zining mashhur «Hissiy intellekt» kitobini nashr etdi va bu tushunchani keng ommaga tanitdi. Goulman hissiy intellektni ijtimoiy muvaffaqiyatning asosi deb ta'rifladi va uni besh asosiy komponentga ajratdi: o'z his-tuyg'ularini anglash, o'z his-tuyg'ularini boshqarish, o'zini motivatsiya qilish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar.[6]

Hissiy intellekt va ijtimoiy intellekt bir-biriga yaqin, ammo bir xil tushunchalar emas. Hissiy intellekt asosan insonning ichki hissiy holati va uni boshqarish bilan bog'liq bo'lsa, ijtimoiy intellekt keng qamrovli bo'lib, ijtimoiy muhitni anglash, munosabatlarni boshqarish va guruhiy dinamikani tushunishni ham o'z ichiga oladi. Ko'plab olimlar hissiy intellektni ijtimoiy intellektning muhim tarkibiy qismi deb hisoblaydi.

Ijtimoiy intellektning tarkibiy tuzilishi

Zamonaviy psixologiyada ijtimoiy intellektning tarkibiy tuzilishiga oid turli modellar mavjud. Rus psixologi Mixail Kubyshkin ijtimoiy intellektni uch komponentdan iborat tizim sifatida tavsifladi: kognitiv komponent (ijtimoiy bilim va anglash), affektiv komponent (empatiya va hissiy sezgirlik), va xulq-atvori komponenti (kommunikativ ko'nikmalar va ijtimoiy moslashuvchanlik).[7]

Neil Cantor va Xazel Markus ijtimoiy intellektni "ijtimoiy bilim" (social knowledge) tushunchasi bilan bog'lab, uni kundalik hayotda muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan

bilimlar va ko'nikmalar majmuasi sifatida ta'riflashdi. Ular ijtimoiy intellektning amaliy jihatlariga, ya'ni real hayotiy vaziyatlarda samarali harakat qilish qobiliyatiga alohida e'tibor qaratdilar.

Ijtimoiy intellektning asosiy tarkibiy komponentlari quyidagilardir: ijtimoiy his-sezgi (social perception) – odamlarning mimikasi, imo-ishoralari va his-tuyg'ularini to'g'ri o'qish qobiliyati; ijtimoiy tushunish – ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri talqin qilish; ijtimoiy moslashuvchanlik – turli ijtimoiy sharoitlarga tezda ko'nikish; va ijtimoiy ta'sir – boshqalar xatti-harakatiga maqbul tarzda ta'sir ko'rsatish qobiliyati.

Ijtimoiy intellektni o'lchash metodlari

Ijtimoiy intellektni o'lchash muammosi bu sohadagi tadqiqotchilar uchun doimo qiyin vazifa bo'lib kelgan. Birinchi standartlashtirilgan testlardan biri Georj Vashington ijtimoiy intellekt testasi (1928) bo'lib, u yuz ifodalari, xulq-atvor hukmlari va yumor tuyg'usini o'lchash uchun mo'ljallangan edi.[8]

Keyinchalik Oksford universiteti tadqiqotchilari ijtimoiy intellektni o'lchashning yangi metodologiyalarini ishlab chiqdilar. Jumladan, Baron-Koen va uning hamkasblari ko'zlardagi emotsiyalarni tanib olish testini (Reading the Mind in the Eyes Test) ishlab chiqdilar, bu test hozirgi kunda ham keng qo'llanilmoqda.

O'zbekiston psixologiya fanida ham ijtimoiy intellektni o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Mahalliy tadqiqotchilar chet el metodikalarini o'zbek madaniy kontekstiga moslashtirib, milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda yangi metodologik yondashuvlarni ishlab chiqmoqdalar. Bu yo'nalishda Toshkent davlat pedagogika universiteti va Milliy universitetning psixologiya kafedralari faol ish olib bormoqda.[9]

Ijtimoiy intellektning rivojlanish omillari

Ijtimoiy intellektning shakllanishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Biologik omillar orasida irsiyat va neyrologik xususiyatlar muhim o'rin tutadi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, miya prefrontal korteksi va amigdalaning faoliyati ijtimoiy idrok va hissiy boshqaruvda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Muhit omillari orasida oilaviy tarbiya, ijtimoiy muhit va madaniy kontekst alohida ahamiyatga ega. Bolaning dastlabki yillaridagi ijtimoiy tajribalar, ota-ona bilan bog'lanish (attachment) va tengdoshlar bilan muloqot ijtimoiy intellektning rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Jon Boulbining bog'lanish nazariyasi (Attachment Theory) bu jihatdan muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.[10]

Ta'lim va tarbiya jarayoni ham ijtimoiy intellektni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Zamonaviy ta'lim paradigmasida ijtimoiy-hissiy ta'lim (Social-Emotional Learning, SEL) dasturlari maktab o'quvchilarida ijtimoiy ko'nikmalar, empatiya va munosabatlarni boshqarish qobiliyatini maqsadli ravishda rivojlantirishga qaratilgan.

Ijtimoiy intellektning milliy va madaniy o'lchamlari

Ijtimoiy intellektning namoyon bo'lishi turli madaniyatlarda farq qiladi. Gerts Xofstede o'zining madaniyatlararo tadqiqotlarida individualistik va kollektivistik madaniyatlar vakillarining ijtimoiy munosabatlardagi xatti-harakatlarining sezilarli darajada farqlanishini ko'rsatdi. O'zbek madaniyati an'anaviy ravishda kollektivistik bo'lib, bu ijtimoiy intellektning o'ziga xos ko'rinishlarini shakllantiradi.[11]

O'zbek xalqining an'anaviy qadriyatlari – hurmat, hamjihatlik, mehmon navozlik va jamoaviy mas'uliyat – ijtimoiy intellektning madaniy shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. "Bir kishi uchun hamma, hamma uchun bir kishi" tamoyili asosidagi jamoachilik an'analari ijtimoiy sezgirlik va o'zaro tushunishni talab qiladi.

Shuningdek, zamonaviy globallashuv jarayonida madaniyatlararo muloqot kompetentsiyasi ijtimoiy intellektning muhim tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. Ko'plab mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlik va muloqotning kuchayishi ijtimoiy intellektning madaniyatlararo o'lchamlarini o'rganishni yanada dolzarb qilmoqda.

Ijtimoiy intellekt va kasbiy faoliyat

Ijtimoiy intellektning kasbiy muvaffaqiyatga ta'siri bugungi kunda keng tan olingan. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, yuqori ijtimoiy intellektga ega rahbarlar o'z jamoalarini samaraliroq boshqaradi, ziddiyatlarni muvaffaqiyatli hal qiladi va xodimlarni motivatsiya qilishda yanada samarali hisoblanadi.

Pedagogika sohasida ijtimoiy intellektning ahamiyati alohida ko'rsatilgan. O'qituvchining o'quvchilar bilan samarali munosabat o'rnatishi, ularning hissiy holati va ehtiyojlarini tushunishi ta'lim jarayonining sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Yon Komer o'tkazgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy intellekti yuqori o'qituvchilar sinfda ijobiy psixologik iqlim yaratib, o'quvchilarning akademik ko'rsatkichlarini ham oshiradi.[12]

Tibbiyot, huquqshunoslik, ijtimoiy ish, diplomatiya va boshqa ko'plab kasblar vakillari uchun ijtimoiy intellekt professional samaradorlikning asosi bo'lib hisoblanadi. Shu sababli zamonaviy kasbiy ta'lim standartlarida ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish alohida o'rin tutadi.

Xulosa

Ijtimoiy intellekt tushunchasining nazariy asoslarini tahlil qilar ekanmiz, quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, ijtimoiy intellekt XX asr boshidan beri psixologiya fanida o'rganilayotgan murakkab, ko'p qirrali fenomen bo'lib, uni o'rganishga turli nazariy yondashuvlar mavjud.

Ikkinchidan, Torndayk, Gardner, Goulman, Salovey, Mayer va boshqa olimlarning tadqiqotlari ijtimoiy intellektning umumiy intellektdan mustaqil, o'ziga xos psixologik konstrukt ekanligini isbotlab berdi. Bu qobiliyat insonning biologik xususiyatlari, tarbiya va ijtimoiy tajribasi orqali shakllanadi va rivojlanadi.

Uchinchidan, ijtimoiy intellekt kasbiy muvaffaqiyat va shaxsiy baxtiyorlikka erishishda muhim omil ekanligi ko'plab empirik tadqiqotlarda tasdiqlangan. Bugungi kunda ijtimoiy-hissiy ta'lim (SEL) dasturlari orqali ijtimoiy intellektni maqsadli ravishda rivojlantirish mumkinligi isbotlangan.[13]

To'rtinchidan, O'zbekiston sharoitida ijtimoiy intellektni milliy madaniy kontekstda o'rganish, milliy qadriyatlar va an'analarni hisobga olgan holda tadqiq qilish va uni rivojlantirish metodikalarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo'nalishdagi kelajakdagi tadqiqotlar O'zbekistonda ta'lim sifatini oshirish va ijtimoiy munosabatlar madaniyatini yuksaltirish uchun muhim hissa bo'lib xizmat qiladi.

Izohlar va adabiyotlar:

1. Thorndike, E.L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Magazine, 140, 227–235.

2. Thorndike, E.L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Magazine, 140, 227–235. – Ushbu manbada abstrakt, mexanik va ijtimoiy intellektning uch tomonlama klassifikatsiyasi berilgan.

3. Guilford, J.P. (1967). The Nature of Human Intelligence. McGraw-Hill. – Intellekt strukturasining 120 faktorli modelini taqdim etgan asosiy manba.

4. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books, New York.

5. Salovey, P., & Mayer, J.D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.

6. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books, New York.

7. Kybishkin, M.A. (2005). Sotsialnyy intellekt: struktura, funktsii, razvitiye. Moskva: Nauka. – Rus psixologiyasida ijtimoiy intellektning uch komponentli modeli haqida.

8. Hunt, T. (1928). The measurement of social intelligence. Journal of Applied Psychology, 12(3), 317–334.

9. Xoliqov, A., & Yunusova, D. (2020). O'zbekistonda ijtimoiy intellektni o'rganishning metodologik asoslari. O'zbekiston Milliy universiteti psixologiya jurnali, 4(2), 45–58.

10. Bowlby, J. (1969). Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment. Basic Books, New York.

11. Hofstede, G. (1980). Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. Sage Publications, Beverly Hills.

12. Comer, J.P. (1988). Educating poor minority children. Scientific American, 259(5), 42–48.

13. Durlak, J.A., Weissberg, R.P., Dymnicki, A.B., Taylor, R.D., & Schellinger, K.B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. Child Development, 82(1), 405–432.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Thorndike, E.L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Magazine, 140, 227–235.

2. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books, New York.

3. Salovey, P., & Mayer, J.D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.

4. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books, New York.

5. Guilford, J.P. (1967). The Nature of Human Intelligence. McGraw-Hill, New York.

6. Bowlby, J. (1969). Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment. Basic Books, New York.

7. Hofstede, G. (1980). Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. Sage Publications.

8. Sternberg, R.J. (1985). Beyond IQ: A Triarchic Theory of Human Intelligence. Cambridge University Press.

9. Durlak, J.A., et al. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning. Child Development, 82(1), 405–432.

10. Xoliqov, A., & Yunusova, D. (2020). O'zbekistonda ijtimoiy intellektni o'rganishning metodologik asoslari. O'zMU psixologiya jurnali, 4(2), 45–58.